

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

Інститут математики, економіки і механіки

Кафедра диференціальної і спеціальної психології

Дипломна робота

бакалавра

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: «ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА
ЖИТТЄСТІЙКОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ»

«FEATURES OF DISPLAYING WELL-BEING
AND VITALITY IN ADOLESCENCE»

Виконала: студентка 4 курсу денної форми навчання
напряму підготовки 6.030102- «Психологія»

Пономаренко Карина Павлівна

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент кафедри
диференціальної і спеціальної психології,

Литвиненко Ольга Дмитрівна

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент кафедри
загальної психології і психології розвитку особистості

Артюхіна Н. В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 10 від 12.06.17 р.

(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Захищено на засіданні ЕК № 8

протокол № 90 від 29.06.17 р.

Оцінка всум. 100

Завідувач кафедри

Н. В. Родіна

Родіна Н. В.

Голова ЕК

Н. В. Родіна

Родіна Н. В.

Одеса – 2017

Ш/к 593 715

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЖИТТЕСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	6
1.1. Теоретичний аналіз понять психологічного та суб'єктивного благополуччя особистості.....	6
1.2. Сучасна психологічна наука про життєстійкість.	17
1.3. Психологічні особливості юнацького віку.....	23
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВІВ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЖИТТЕСТІЙКОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ.....	31
2.1. Організація та методи дослідження	31
2.2. Аналіз кількісних результатів емпіричного дослідження.....	37
2.3. Психологічна характеристика проявів благополуччя та життєстійкості.....	41
Висновки до другого розділу.....	48
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	56
ДОДАТКИ.....	62

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку України ставить перед психологічною наукою нові виклики, пов'язані з соціальною, економічною, політичною та психологічною ситуацією. Україна знаходиться на етапі активного реформування соціально-економічних відносин – це вимагає від громадян країни встигати за цими змінами, сприяти трансформаційним процесам, адаптуватися до них. В особистісному вимірі це виявляється у суттєвому зростанні психоемоційного навантаження на людину. Без урахування особливостей проявів благополуччя та життєстійкості громадян складно будувати науково обгрунтовану соціальну політику, соціальне управління, соціальне планування. Безпосередній вплив задоволеності життям робить вплив на настрій, психічний стан, психологічну стійкість особистості. Значення цього важливого феномену достатнє добре усвідомлено і в буденній свідомості, і в науці. Отже, проблема благополуччя та життєстійкості особистості, її адаптації до умов життєдіяльності є дуже актуальною для українського суспільства.

Проблема вивчення умов гармонійного психічного розвитку людини в юнацькому віці набуває в сучасному суспільстві як ніколи актуальності. Згідно з останніми дослідженнями, в групу ризику по емоційному неблагополуччя потрапляє 20% підлітків від 13 до 19 років. З точки зору теорії розвитку особистості Е. Еріксона, в юності людина переживає найглибшу життєву кризу. Сьогодні вже недостатньо успішно долати чергові життєві кризи та здійснювати особистісні вибори. Мінливе сьогодення змушує молоду людину ефективно жити в екстремальних умовах, в умовах нескінченного пошуку своїх завдань, своїх смислів, в пошуку себе.

В той же час, в багатьох наукових роботах задоволеність життям трактується як досить простий феномен, як деяка оцінка, якою людина характеризує свою поточну життєву ситуацію. Сьогодні ж все більше висувається на передній план необхідність аналізу особистісних, соціально-

психологічних детермінант благополуччя, оскільки воно залежить від взаємодії і взаємовпливу цілого комплексу різних внутрішніх і зовнішніх складових.

У психології немає єдиного загальноновизнаного поняття «психологічне благополуччя», «суб'єктивне благополуччя». До розробці проблеми феномену благополуччя присвячені роботи М.М. Бредбурна, Б.С. Братуся, Е. Динера, І.В. Дубровіної, К. Ріфф, О.Є. Созонтова, П.П. Фесенко та інші, в той же час ця проблема як і раніше залишається однією з мало розроблених як в зарубіжній, так і у вітчизняній науці.

В сучасній психології життестійкість розуміють як систему переконань про себе, про світ, про стосунки зі світом. За даними Д.О. Леонтьєва життестійкість є диспозицією яка включає три порівняно автономних компонента: залученість, контроль, прийняття ризику. Домінування цих компонентів життестійкості в цілому перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкого співволодіння із стресами і сприйняття їх як менш значимих. Проблему життестійкості людини вивчали С. Мадді, Д.О. Леонтьєв, українські дослідники Т.М. Титаренко, Т.О.Ларіна.

Але на даний час немає досліджень, які б вивчали особливості проявів благополуччя та життестійкості саме у юнацькому віці, коли життєва криза набуває ще і екзистенційного забарвлення. Саме тому була обрана тема «Особливості проявів благополуччя та життестійкості в юнацькому віці».

Мета дослідження - емпірично та теоретично дослідити особливості проявів благополуччя та життестійкості в юнацькому віці.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання:

1. Теоретично проаналізувати роботи вітчизняних і закордонних авторів, позначити основні підходи до вивчення понять благополуччя та життестійкості.

2. Теоретично дослідити особливості юнацького віку.

3. Підібрати комплекс методик, адекватних мети та завдань дослідження.

4. Емпірично дослідити особливості проявів благополуччя та життєстійкості в юнацькому віці.

Об'єкт дослідження - особливості благополуччя та життєстійкості.

Предмет дослідження – особливості проявів благополуччя та життєстійкості в юнацькому віці.

Методи дослідження. з метою вирішення поставлених задач дослідження нами була використана низка методів: метод узагальнення наукової літератури з досліджуваної проблематики; метод наукового спостереження; метод бесіди; метод психодіагностичного обстеження, методи математичної статистики. Метод психодіагностичного обстеження включав наступні методики: методика життєстійкості, автор Д.О. Леонт'єв, методика шкала суб'єктивного благополуччя, автор М.В. Соколов. Для кількісного аналізу використовувалися математико-статистичні методи опрацювання отриманих даних. Статистичне опрацювання даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми SPSS V.15.

Емпіричне дослідження проводилося на базі ОНУ імені І.І.Мечникова, в якому брали участь 50 юнаків віком от 17 до 20 років.. Інтерпретація отриманих даних здійснювалася на підставі використаних кількісних статистичних методів з подальшим узагальненням та якісним аналізом.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, 4 таблиць, 4 рисунків, висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг роботи 65 сторінок, з них основного тексту – 55 сторінок. Список використаних джерел нараховує 57 найменувань.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз наукової літератури довів, що у психології немає єдиного загальновизнаного поняття «психологічне благополуччя», «суб'єктивне благополуччя». Аналізуючи існуючі підходи, можна зробити висновок, що ці поняття характеризують область переживань і станів, властивих здоровій особистості. Серед усієї різноманітності підходів до розуміння психологічного благополуччя виділяються два основних – гедоністичний і евдемоністичний. У суб'єктивному благополуччі доцільно виділяти два основні компоненти: когнітивний (рефлексія) - уявлення про окремі сторони свого буття, і емоціональний - домінуючий емоційний тон стосунків до цих сторін. Когнітивний компонент благополуччя виникає при цілісній, відносно несуперечливій картині світу у суб'єкта, розумінні поточної життєвої ситуації. Дисонанс до когнітивної сфери вносить суперечлива інформація, сприйняття ситуації як невизначеною, інформаційна або сенсорна депривація. Емоційний компонент благополуччя з'являється як переживання, що об'єднує почуття, які обумовлені успішним (чи неуспіхом) функціонуванням усіх сфер особистості. Дисгармонія в будь-якій сфері особистості викликає одночасно і емоційний дискомфорт. Саме у нім досить повно відбито неблагополуччя в різних сферах особистості.

Узагальнення психологічної літератури дозволило з'ясувати про те, що у теоретичному відношенні поняття життєстійкості вписується в систему понять екзистенціальної теорії особистості С. Кобенса і С. Мадді. В дослідження російського науковця Д.О. Леонтьєва життєстійкість є системою переконань про себе, про світ, про стосунки зі світом. Це диспозиція, що включає три порівняно автономних компонента: залученість, контроль, прийняття ризику. Вираженість цих компонентів і життєстійкості в цілому перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкого співволодіння із стресами і сприйняття їх як менш значимих.

2. Кризу ідентичності в юнацько-студентському віці можна уявити як серію важливих соціальних та індивідуальних особистісних виборів, ідентифікацій і самовідкриття. До специфічних особливостей особистості юнацько-студентського віку студента відносять: активне ставлення до дійсності, прагнення до самопізнання, соціально активного самовизначення і самоствердження як суб'єкта соціального життя. При цьому проявляється і певна соціально-психологічна нестійкість, ймовірні причини якої вбачають у браку життєвого досвіду, нерідко приводить до імпульсивності і розкиданості, розчарувань і песимізму, скептицизму і нігілізму.

Наступною особливістю є внутрішня суперечливість юнацької свідомості, в якій категоричність оцінок уживається з демонстративним скепсисом і сумнівами в обґрунтованості багатьох громадських норм, а підвищений інтерес до власної особистості - з прагненням до розширення соціальних зв'язків. Ще одна характерна риса юності - формування життєвих планів, які виникають, з одного боку, як результат узагальнення цілей, які ставить перед собою особистість, а з іншого - як результат конкретизації цілей і мотивів. Зміна тимчасової перспективи тісно пов'язане з переорієнтацією юнацької свідомості з зовнішнього контролю на самоконтроль і зростанням потреби в досягненні конкретних результатів.

Нерідко відзначається наявність мотиваційних конфліктів, пов'язаних з інтенсивним перетворенням самих мотивацій, когнітивних протиріч, що виникають через недостатнє знання себе, а також рольових конфліктів, пов'язаних з різкою зміною способу життя, статусу і ролі при вступі до інституту і навчанні в ньому. Юність є часом самоаналізу і самооцінювання, але більш усвідомлених, ніж в підлітковий період, самою особистістю.

3. Відповідно до предмета емпіричне дослідження проходило в три етапи: підготовчий, діагностичний і аналітико-інтерпретаційний. З метою вирішення поставлених задач у дослідженні нами була використана низка методів: метод узагальнення наукової літератури з досліджуваної проблематики; метод наукового спостереження; метод психодіагностичного

обстеження; метод постдіагностичної бесіди. Метод психодіагностичного обстеження включав у себе комплекс діагностичних методик: методика життестійкості, автор Д.О. Леонтьєв, О.І. Расказова, методика шкала суб'єктивного благополуччя, автор М.В. Соколов. Для кількісного аналізу використовувалися математико-статистичні методи опрацювання отриманих даних, зокрема кореляційний та порівняльний аналіз. Статистичне опрацювання даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми SPSS V.15.

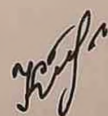
4. Аналіз результатів емпіричного дослідження дозволив виділити три групи юнаків з різними рівнями життестійкості. До першої групи (низький рівень) увійшли 10 юнаків з низькими значеннями життестійкості, до другої групи (високий рівень) – 28 юнаків з високими значеннями життестійкості, до третьої групи (рівень групової норми) – 12 юнаків середніми значеннями життестійкості.

Результати кореляційного аналізу засвідчили наявність лінійних статистично значущих зв'язків між більшістю складових суб'єктивного благополуччя та життестійкості особистості. Негативні зв'язки між феноменами надали можливість припустити, що з наростанням переживання неблагополуччя у людини буде зменшуватися її життестійкість.

Порівняльний аналіз особливостей благополуччя в групі юнаків з високим і низьким рівнем життестійкості надав можливість з'ясувати, що юнаки з низькою життестійкістю гостро переживають неблагополуччя, переш за все це проявляється в не задоволені повсякденною діяльністю, чутливістю і напругою в учбової сфері, вони незадоволенні своїм здоров'ям, їх дратує соціальне оточення, вони погано переносять стресові ситуації, що відображається на ознаках психоемоційної симптоматики (ріст тривоги, депресивних реакцій). Не життестійкі юнаки переживають емоційний дискомфорт, їм характерні такі риси, як песимістичність, замкнутість, залежність та інше.

Для юнаків з високою життєстійкістю характерно баланс позитивних і негативних афективних переживань, суб'єктивне відчуття щастя, загальна задоволеність життям, відсутність вираженої тривожності, депресивних симптомів, емоційний комфорт, вони адекватно переносять стреси, не скаржаться на здоров'я, соціально активні з оточенням, задоволені повсякденною, професійною діяльністю. Позитивна оцінка себе і свого життя в цілому надає їм можливість усвідомлювати і прийняти не лише свої позитивні якості, але і свої недоліки, що відображають внутрішній контроль, розвинене самопізнання. Життєстійким юнакам притаманні такі риси, як: впевненість в собі, відкритість, автономність, активність, компетентність у відношеннях з довкіллям та інше.

Отримані результати не вичерпують всіх аспектів досліджуваної проблеми, а лише відкривають наступні, які стосуються пошуку гендерних, вікових, ролевих відмінностей в проявах благополуччя/неблагополуччя особистості тощо.



СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М: Наука, 1980. – 335 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
3. Аргаил М. Психология счастья. / М. Аргаил. – СПб.: Питер, 2003. – 271 с. – (2-е изд.). – («Мастера психологии»).
4. Богомолов А.М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа / А.М.Богомолов // Психологическая наука и образование. – 2008. – №1. – С. 67-73.
5. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб., 2008. – 400 с. – («Мастера психологии»).
6. Большакова А.Н. Потенциальность / реализованность в субъективной картине жизненного пути и проблема личностного благополучия личности / А.Н. Большакова // Вызовы эпохи а аспекте психологической и психотерапевтической науки и практики: IV міжн. наук-практ. конф., 2009 р.: тези допов. – Казань, 2009. – С.172-175.
7. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии / Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3-20.
8. Братусь Б.С. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Б.С.Братуся, Д.А.Леонтьева // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В.Ломоносова. – 2002. – Вип. 1. – С. 56-65
9. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов / Л.Ф. Бурлачук. – СПб.: Питер, 2005. – 351 с. – («Учебник нового века»).
10. Бюдженталь Д. Наука быть живым. Диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии / Пер. с англ. А.Б. Фенько. – М.: Независимая фирма «Класс». – 1998. – 336с.

11. Васьківська С.В. Технологія консультативної взаємодії/ С.В.Васьківська // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – №6. – С.1-21.
12. Велитченко Л.К. Структура суб'єктності / Л.К. Велитченко // Наука і освіта.–2004. – №6-7. – С.38-39.
13. Власенко Ю.О. Психологічні особливості індивідуальних інноваційних стратегій // Збірник наукових праць НПУ ім. М.П. Драгоманова № 14. – Київ. – 2001. – С. 16-20
14. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения/ Т.О. Гордеева. – М.: Смысл — ИЦ «Академия», 2006. – 32 с.
15. Дворцова Е.В. Личностный адаптационный потенциал студента и успешность его учебной деятельности /Е.В.Дворцова // Актуальные вопросы практической психологии. – 2006. – Вип.71. – С.59-63
16. Дергачева О. Е. Личностная автономия как предмет психологического исследования : дис. канд. псих. наук : 19.00.01 / Дергачева О. Е. – М, 2005. – 162 с.
17. Дикая, Л.Г. Психическая саморегуляция функционального состояния человека : системно-деятельностный подход /Л.Г. Дикая. – Москва : Институт психологии РАН, 2003. – 318 с.
18. Діагностика здоров'я. Психологічний практикум /Під ред. Проф. Г. С. Никифорова. –СПб.: Мова, 2007. – С. 376-378.
19. Дубровина И. В. Психологические аспекты психического здоровья детей и школьников / И. В. Дубровина // Руководство практического психолога: Психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / И. В. Дубровина. – М: ИЦ «Академия», 1997. – С. 7–19.
20. Калина О. Г. Родительские образы и защитные механизмы у юношей [Электронный ресурс] / О. Г. Калина, И. В. Баринцева, Т. В. ПанковаТ. // Психологическая наука и образование. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2011/n2/41675.shtml.

21. Калитеевская Е.Р. Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения к переживанию / Е.Р. Калитеевская // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М.: Смысл, 1997. – С. 231-288.

22. Карпов А.В. Психология рефлексивных процессов управления / А.В. Карпов, В.В. Пономарева. – М.-Ярославль: ДИА-Пресс, 2000. – 217 с.

23. Кон И. С. Психология старшеклассника / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1980. – 192 с.

24. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: Развитие ребёнка от рождения до 17 лет: Учебное пособие / И.Ю. Кулагина. – М.: Изд-во УРАО, 1998. – 408 с.

25. Ларина Т.О. Життестійкість особистості: соціальна необхідність та безпека / Т.О. Ларина, Т.М. Титаренко. – Київ, Марич, 2009. – 76 с.

26. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 318 с. – Т.2.

27. Леонтьев Д.А. Личностный динамизм и его диагностика / Д.А. Леонтьев, Д.В. Сапоронов // Психологическая диагностика. – 2007. – № 1. – С. 66—84.

28. Леонтьев Д.А. Тест жизнестойкости / Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова. – М.: Смысл, 2006. – 63 с.

29. Литвиненко О. Д. Адаптаційний потенціал особистості як її інтегративна характеристика [Lytvynenko O.D. The adaptation potential of the personality as its integrative characteristics] / О.Д. Литвиненко // Science and practice: Collection of scientific articles. – Thorpe Bowker. Melbourne, Australia, 2016. – P. 267-270.

30. Литвиненко О. Д. Проблема адаптаційного потенціалу особистості в психологічній науці [Lytvynenko O.D. The problem of personality adaptation potential in psychological science] / О.Д. Литвиненко // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 1 (13) – co-

publ.:Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 371-378.

31. Логинова Н.А. Развитие личности и её жизненный путь / Н.А. Логинова // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 84-96.

32. Лушин П.В. Личностные изменения как процесс: теория и практика / П.В. Лушин. – Одесса: Аспект, 2005. – 334 с.

М.: Педагогика, 1989. — 560 с.: ил. — (Труды д. чл. и чл.-кор. АПН СССР).

33. Мадди С.Смыслообразование в процессах принятия решения / С. Мадди // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 6. – С. 87-101.

34. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. / А.Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т.22. – №1. – С. 16-24.

35. Маслоу А. Самоактуализированные люди: исследование психологического здоровья / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 1999. – 234 с.

36. Медведев А.М.Риски взросления в самосознании молодых людей пятнадцати и двадцати лет / А.М. Медведев, И.С. Судбина // Психологическая наука и образование. – 2009. – № 2. – С. 14–22.

37. Мещерякова И.А. Проблемное поле и переживания студентов / И.А. Мещерякова, А.В. Иванова // Психологическая наука и образование. – 2004. – № 2. – С. 15-24.

38. Митта О.В. Факторный анализ для психологов / О.В. Митта. – М.: Учебно-методический коллектор «Психология», 2001. – 169 с.

39. Никифоров Г.С. Психология здоровья: Учебник для вузов / Г.С.Никифоров. – СПб.: Питер, 2006. – 607 с.

40. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды / Г. Олпорт. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.

41. Пезешкиан Н., Пезешкиан Х. Позитивная психотерапия – транскультуральный и междисциплинарный поход / Н. Пезешкиан //

Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. – 1993. – №4. – С. 63–75.

42. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.

43. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / К.Н. Поливанова. – М., 2000. – 280 с.

44. Роджерс К. Становление личности: Взгляд на психотерапию / Карл Роджерс. – М.: ЭКСМО-пресс, 2001. – 414 с. – (Пер. с англ.).

45. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.

46. Селье Г. Стресс без дистресса / Н. Селье. – М.: Прогресс, 1979. – 54 с.

47. Слободчиков В. И. Интегральная периодизация общего психического развития / В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман // Вопросы психологии – 1996. – № 5. – С. 38-57.

48. Созонтов А.Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия / А.Е. Созонтов // Вопросы психологии. – 2006. – №4. – С. 105-114.

49. Сорокина В. Переживания и некоторые личностные особенности старшеклассников / В. Сорокина // Актуальные проблемы психологии образования: III регион. науч.-практ. конф., 2004 г.: тези допов. – Н. Новгород. – С. 94-99.

50. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

51. Фесенко Л.Л. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности: дис. канд. псих. наук : 19.00.01 / Л.Л. Фесенко. – М., 2005. – 206 с.

52. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл [общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева]. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с. – (Пер. с англ. и нем.).

53. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда Э. Фромм. – М.: АСТ, 2000. – 448с.
54. Шапкин С.А. Экспериментальное изучение волевых процессов / С.А. Шапкин. – М.: Смысл; ИП РАН, 1997. – 356 с.
55. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 555с.
56. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Общ. ред. и предисл. Толстых А. В. - М.: Издательская группа "Прогресс", 1996. - 344 с. – (Пер. с англ.).
57. Antonovsky A., Bernstein J. Pathogenesis and Salutogenesis in War and Other Crises: Who Studies the Successful Copier? / Ed. N.A. Miigram // Stress and coping in time of war: generalizations from the Israeli experience. – N.Y.: Brunner/Mazel, 1986. – P. 52-65.